

НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ЦЕНТР ГУМАНІТАРНОЇ ОСВІТИ

Кафедра історії та мовознавства

І. А. Сніжко

**УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ**

Конспект лекції
з дисципліни
«ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Харків – 2017

Сніжко І. А. Українське національне відродження кінця XVIII – XIX століття: Конспект лекції. – Харків: УкрДУЗТ, 2017. – 33 с.

Конспект лекції підготовлений відповідно до програми навчального курсу і є складовою навчально-методичного комплексу дисципліни «Історія Української культури».

У конспекті лекції висвітлюється процес українського національно-культурного відродження кінця XVIII – XIX ст. Розглядаються питання розвитку освіти, науки, літератури, архітектури і мистецтва. Особливу увагу приділено процесу об'єднання духовних зусиль національної еліти східно- і західноукраїнських земель, зростанню національної свідомості українського народу.

Рекомендується для студентів університету всіх напрямків підготовки денної та заочної форм навчання.

Бібліографія: 21 назв.

Конспект лекції розглянуто і рекомендовано до друку на засіданні кафедри історії та мовознавства від 22 березня 2017 р., протокол № 9.

Рецензент

проф. В. М. Петрушов

І. А. Сніжко

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТТЯ

Конспект лекції

з дисципліни

«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ»

Відповідальний за випуск Сніжко І. А.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 31.03.17 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,5. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Українська державна академія залізничного транспорту,

61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2874 від 12.06.2007 р.

Вступ

У кінці XVIII ст. територія України була розділена між Австрійською (увійшло 20 % площі) і Російською (80 %) імперіями. До цього часу завершилася ліквідація української державності. В обох імперіях розгалужений бюрократичний апарат повністю контролював всі сторони життя суспільства. У Росії в XIX ст. особливу роль починає відігравати поліція, цензура. Вживання української мови зберігається виключно в народному середовищі. Власне, на рубежі XVIII-XIX ст. стояло питання про саме існування української культури. Схожою була ситуація в XVI ст., коли значна частина освіченого населення – шляхта – відмовилася від національної культури, православ'я, ополячилася. У тих умовах роль духовного лідера українського суспільства взяло на себе козацтво. Однак до кінця XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль. У XIX ст. в Україні поступово складається новий соціальний шар суспільства - національна інтелігенція. Поява в її особі культурної еліти і збереження національних культурних традицій у народному середовищі зробили реальним українське культурне відродження.

План

- 1 Освіта.
- 2 Наука.
- 3 Особливості українського літературного процесу.
- 4 Розвиток українського театру.
- 5 Образотворче мистецтво.
- 6 Архітектура.
- 7 Національні культурні організації і рухи.
- 8 Музейна справа в Україні.

1 Освіта

На території України власна традиція шкільної освіти була перервана. Якщо на початку XVIII ст. практично кожне українське село мало початкову школу, то до його кінця, після закріпачення селян, залишились лише поодинокі школи, які утримувалися на кошти батьків. У XIX ст. система освіти почала розвиватися в рамках загальнодержавної російської політики.

Наймасовішими навчальними закладами були дво- і трикласні повітові училища, а також церковнопарафіяльні школи, у яких викладався Закон Божий, навчали читати, писати і рахувати. Повноцінну середню освіту давали гімназії, де переважно навчалися діти дворян і чиновників. У рамках освітньої реформи 1864 р. школи отримали назву початкових народних училищ, у яких почали викладати також природничі дисципліни, геометрію, креслення. Середню освіту надавали класичні гімназії та реальні училища.

Початок XIX ст. - період становлення університетської освіти на східних українських землях. Значну роль у відродженні української культури, зокрема на Слобожанщині, відіграв Харківський університет, відкритий у 1805 р.

В історії м. Харкова та Слобожанщини особливе місце належить **Василю Назаровичу Каразіну** – видатному громадському діячу, просвітителю, енциклопедично освіченій людині, вченому і винахіднику, журналісту, засновнику першого університету на українських землях.

В. Н. Каразін народився 30 січня 1773 р. в с. Кручик Слобідсько-Української губернії, нині Богодухівського району Харківської області, в офіцерській родині. Навчався в Харківському та Кременчуцькому пансіонах для дворянських дітей, а з 18 років – у Гірничому корпусі в Петербурзі, одночасно проходячи службу в лейб-гвардії Семенівському полку. Але Василь Каразін, будучи непересічною особистістю, мав неспокійну вдачу і часто діяв всупереч звичаям і поглядам свого кола. Військова служба його не привабила і він, покинувши Семенівський полк, повернувся до Кручика. Не згодний з державною політикою Павла І, Каразін у 1798 р. намагався виїхати за кордон, але йому було відмовлено в паспорті. Після спроби нелегально перейти кордон його було заарештовано.

Ідеалом Каразіна була конституційна монархія. Після приходу до влади Олександра І Каразін звернувся до нового монарха з листом, у якому виклав велику програму перетворень. Основним засобом для них Каразін вважав розвиток народної освіти. Про відкриття у Харкові університету зізнався: «Ця думка захоплює всю мою душу». Каразін закликав земляків почати збір добровільних пожертв для будівництва університету і 17 січня 1805 р. відбулось його урочисте відкриття.

За широту наукових інтересів, практичну діяльність у багатьох галузях шанувальники і сучасники назвали Каразіна «українським Ломоносовим». Навіть неповний перелік питань, якими цікавився Каразін, підтверджує це порівняння. У Кручику він заснував школу для селянських дітей, вирощував нові види сільськогосподарських культур, здійснював дослідження з виготовлення хімічних добрив, домігся створення першої мережі метеостанцій. Особливо вражає в його діяльності втілення в життя ідей, що нерідко випереджали час: виготовлення цементу і лікарських препаратів, консервування м'яса та овочів, встановлення в маєтку системи безпечного парового опалення. Каразін був першим науковим публіцистом в Україні, автором понад 60 друкованих праць із різних галузей наук. Надзвичайно активна діяльність створила Каразіну великий авторитет у науковому світі. Він був почесним і дійсним членом семи наукових товариств країни, зокрема відомого своїм вільнодумством Вільного товариства російської словесності,

деякий час був навіть його віце-президентом. У Харкові Каразін керував створеним ним філотехнічним товариством, яке ставило за мету поширення досягнень передової науки і техніки.

У 1820 р. в Ніжині була відкрита Гімназія Вищих Наук, яка прирівнювалася до університетів. У 1828 р. Ніжинський ліцей закінчив Микола Гоголь, а пізніше Євген Гребінка.

У Києві традиції Києво-Могилянської академії продовжив Київський університет, заснований у 1834 р. З часів свого першого ректора М. Максимовича університет, призначений для русифікації поляків, набуває певних українських рис, а в 1870-ті рр. його професори і студенти брали активну участь у діяльності Південно-Західного відділення Географічного товариства та Київської Громади. У 1865 р. шляхом реорганізації Рішельєвського Ліцею (заснований 1837 р.) було створено Одеський університет з офіційною назвою Новоросійський університет. У 1874 р. створюється Глухівський учительський інститут.

У результаті розвитку промисловості й загального підвищення рівня економічного розвитку України були відкриті Харківський економічний інститут (1884 р.), Київський політехнічний інститут (1898 р.), Катеринославське вище гірниче училище (1899 р.), Київський (1906 р.) і Харківський (1917 р.) комерційні інститути. У 1915 р. у Харкові почав свою роботу евакуйований з Польщі сільськогосподарський інститут. На початку 80-х рр. XIX ст. при Київському університеті відкрилися Вищі жіночі курси.

З середини XIX ст. в системі освіти в Україні посилюються процеси насильницької русифікації, утиску української мови та культури. 20 червня 1863 р. видається наказ Міністра внутрішніх справ П. Валуєва про заборону вживання української мови в системі освіти.

У продовження наказу П. Валуєва 19 травня 1876 р. прийнято так званий «Закон Юзефовича» (Юзефович - титулярний радник у Києві), у якому говорилося, що російський Імператор наказав:

1 Не допускати ввезення в межі Імперії без особливого дозволу головного управління у справах друку будь-яких книг і брошур, що видаються на малоросійському діалекті.

2 Друк і видання в Імперії оригінальних творів і перекладів на тому ж діалекті заборонити, за виключенням лише історичних документів і творів витонченої словесності.

3 Заборонити різні сценічні спектаклі й читання малоросійською мовою, а також друкування нею текстів до музичних нот.

Суцільна русифікація негативно позначалася на освітній сфері. Адже доступ до навчання було перекрито для більшості селянських дітей.

У стані справжнього занепаду перебувала освіта в Західній Україні. У Закарпатті навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою, у Галичині - німецькою і польською, на Буковині - німецькою і румунською.

На західноукраїнських землях центром культури й освіти залишався Львів. У 1784 р. Австрійський імператор Йосип II відновив Львівський університет з чотирма факультетами. У їх числі був і теологічний факультет, де викладання відбувалося німецькою мовою та латиною. Перші українські кафедри з'явилися тільки в 1848-1849 рр., що було наслідком так званої «весни народів» - революційного антимонархічного руху європейських народів навесні 1848 р. У цей період у народів, що втратили свою незалежність, посилювався рух за національне відродження. У 1894 р. в університеті було засновано кафедру історії України, яку очолив професор Михайло Грушевський.

На Буковині університет було засновано в 1875 р. в Чернівцях. Мовою навчання була німецька. Але було створено 3 кафедри з українською мовою викладання: української мови і літератури, церковнослов'янської мови та практичного богослов'я.

Отже, у цілому прогресивний розвиток освіти наприкінці XVIII - XIX ст. (реорганізація початкової та середньої школи, відкриття університетів і спеціальних вищих навчальних закладів) обмежувався шовіністичною політикою Російської та Австро-Угорської імперій, що звужувала доступ українського населення до освіти.

2 Наука

Природничі науки. Наукова робота зосереджувалася переважно в університетах. Великі відкриття в галузі математичного аналізу і математичної фізики були зроблені М. Остроградським. Значний внесок у розвиток хімії був зроблений М. Бекетовим, який очолював кафедру Харківського університету. Професор Віденського та Празького університетів Іван Пулюй одночасно з Рентгеном відкрив ефект «рентгенівських променів». Загальне визнання дістали праці та діяльність видатних учених у галузі медицини – хірурга М. Трінклера та офтальмолога Л. Гіршмана.

Наприкінці XIX ст. в Україні почали проводитися систематичні мікробіологічні дослідження. У 1886 р. І. Мечников разом із Я. Бардахом і М. Гамалія створили в Одесі першу в Російській імперії та другу у світі після Пастерівського інституту в Парижі бактеріологічну станцію. Згодом такі станції були створені у Харкові та Києві, а в Катеринославі - санітарно-бактеріологічний інститут. Вони досліджували інфекційні хвороби людини і тварин, створювали медичні сироватки – вакцини. Дослідники Д. Заболотний, А. Карпинський, В. Бардах, вивчаючи мікробіологічні процеси в ґрунті, воді, повітрі, розробили теоретичні та практичні рекомендації для боротьби з інфекційними захворюваннями. В Україні довгий час працював засновник воєнно-польової хірургії М. Пирогов, він був опікуном Одеського, а потім Київського навчальних округів.

Слід також згадати геніального українського винахідника М. Кибальчича, який запропонував ідею літального апарата для польоту в космос (його іменем вже у XX ст. названо кратер на Місяці).

Гуманітарні науки. Кінець XVIII - початок XIX ст. – період зростання інтересу до національної історії в багатьох європейських народів. Не були виключенням і українці. Першу збірку народних пісень «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень» видав у 1819 р. М. Цертелєв. Три збірки підготував і видав ректор Київського університету М. Максимович. І. Срезневський, крім збирання фольклору, почав активні публічні виступи з обґрунтуванням самостійності,

повноправності української мови. Він писав, що українська мова не поступається чеській своїм багатством, польській - мальовничістю, сербській - милозвучністю.

Наступним кроком стала поява власне філологічних досліджень. У 1818 р. в Петербурзі вийшла перша граматика української мови – «Грамматика малоросійського нарiччя» - О. Павловського, згодом «Словарь малорусского или юго-восточнорусского языка» на 20 тис. слів П. Білецького-Носенка, словник К. Шейковського «Опыт южнорусского словаря». Професор Харківського університету О. Потебня першим у слов'янській філології систематизував ознаки української мови, за якими вона відрізняється від інших слов'янських мов.

Значного поширення набули філософські пошуки. Професор Київського університету С. Гогоцький, професор Київської духовної академії П. Юркевич, М. Костомаров, П. Куліш розвивають науку про «людину серця і почувань», яку зв'язують з Богом. Поряд з ідеалістичною філософією утверджувалися й матеріалістичні погляди, на цих позиціях стояли М. Максимович, М. Гулак і М. Драгоманов.

З'являються дослідження з історії України. Перші узагальнюючі праці були ще пов'язані з російською історіографією. Так, Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, автор «Истории Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства» - походив з сім'ї, яка належала до вищого чиновництва імперії. Його батько управляв Московським архівом Колегії закордонних справ. Сам Дмитро Миколайович потрапив на службу до канцелярії малоросійського генерал-губернатора М. Г. Репніна, відомого своїми ліберальними поглядами та прихильністю до української культури. Обставини визначили коло наукових інтересів Бантиш-Каменського. Він не тільки збирав матеріали (хрестоматійними для фахівців стали «Источники малороссийской истории»), але й багато в чому співчував настроям місцевої дворянської інтелігенції. «История Малой России» вперше побачила світ у 1822 р. і мала великий успіх. Згодом автор продовжив роботу, розширивши хронологічні рамки дослідження, і підготував ще два видання. Водночас Бантиш-Каменський не залишав службу, займав високі посади – був тобольським і віленським губернатором. Тому в

«Истории Малой России» багато суперечливого: з одного боку, високо оцінюються перші гетьмани Запорозької Січі, а з іншого - саме походження козацтва пов'язується з вихідцями з Північного Кавказу; критикується ліквідація гетьманщини Катериною II і водночас засуджується антимосковська політика козацької старшини. Та безумовно, книги Д. М. Бантиш-Каменського викликали широкий суспільний інтерес до історії України.

Дослідником, який поєднав високий професійний рівень, прогресивні політичні погляди, розуміння українських національних інтересів та активну громадянську позицію, став історик Микола Іванович Костомаров. Його світогляд формувався під час навчання у Харківському університеті. У 1845 р. Костомаров став професором кафедри російської історії Київського університету. Тоді ж він брав участь у створенні і діяльності нелегального Кирило-Мефодіївського товариства - першої української політичної національної організації. Після розгрому братства був арештований, рік просидів у Петропавлівській фортеці, 9 років провів на засланні в Саратові. Тут написав одну з основних своїх робіт – «Богдан Хмельницький и возвращение южной Руси России». Пізніше завідував кафедрою історії Петербурзького університету. Костомаров писав вірші, історичні драми, повісті українською, а наукові праці - російською мовою. Підсумком його діяльності стали 16 томів «Исторических монографий» і 6-томна «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». М. Костомаров захищав принцип об'єктивності в історичній науці, саме йому належить відомий вислів: «Істинна любов історика до своєї вітчизни може виявлятися тільки в суворій повазі до правди».

Вихід української історичної науки і всього українознавства на якісно новий рівень пов'язаний з ім'ям професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича. Він розгорнув активну джерелознавчу роботу: проводив археологічні та етнографічні експедиції, публікував фольклорні збірки, збирав статистичні дані. Центром цієї роботи стало створене в 1872 р. Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. Брав активну участь у підготовці та проведенні в 1874 р. у Києві Третього Археологічного з'їзду. Тематика наукових досліджень В. Б. Антоновича була надзвичайно

широкою: він досліджував масові народні рухи (одна з робіт присвячена гайдамакам), проблеми церкви, становлення міст тощо. В. Б. Антонович створив наукову школу, виховавши цілу плеяду українознавців. Його учнем, зокрема, був М. С. Грушевський.

Михайло Сергійович Грушевський і зараз лишається однією з найвизначніших постатей в українській історіографії. Він народився у місті Холм у Західній Україні, гімназію закінчував у Тифлісі, здобувати університетську освіту приїхав до Києва. У 1894 р. за рекомендацією В. Антоновича М. Грушевський отримав кафедру всесвітньої історії у Львівському університеті. Тут він брав активну участь не тільки в науково-педагогічному, а й в суспільному житті, ставши одним з організаторів Національно-демократичної партії Галичини, пізніше – «Товариства українських поступовців».

Визначною подією в українському науковому житті стало заснування спільними зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини в 1873 р. «Літературного товариства ім. Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» перетворилося в першу вітчизняну академічну наукову організацію. З 1892 р. почав виходити головний друкований орган Товариства – «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», у 1895 р. М. Грушевський став його редактором, а з 1897 р. – головою Товариства. За час головування М. Грушевського було видано близько 800 томів наукових праць, зокрема 112 томів «Записок». Масштабність і авторитетність роботи Товариства засвідчує плеяда вчених, які працювали в його рамках, мали за честь бути його членами: М. Грушевський, І. Франко, І. Крип'якевич, а згодом видатні постаті світової науки - А. Ейнштейн, М. Планк, А. Мазон, Д. Гільберт.

Головні події політичної долі Грушевського розгорнулися у ХХ ст.: арешт і заслання в Росію під час Першої світової війни, обрання головою Центральної Ради в 1917 р., еміграція, повернення до СРСР, робота в академічних дослідницьких інститутах. Величезна наукова спадщина М. С. Грушевського з кінця 1930-х рр. стала практично недоступною і повернулася до читачів в останні десятиліття ХХ ст., з кінця 1980-х рр. суттєво вплинувши на сучасну українську історичну науку.

Одна з найвідоміших праць М. С. Грушевського - багатотомна «Історія України-Руси» - фундаментальний узагальнюючий систематичний курс історії України, який базується на власній періодизації і концепції.

У другій половині XIX ст. в історичній науці виникає конкуренція двох концепцій розвитку східнослов'янських народів, яка мала велике значення в процесі українського національного відродження. Російський історик М. П. Погодін доводив, що культурним спадкоємцем Київської Русі було Московське князівство. Як підтвердження, він наводив, зокрема, факти переселення частини подніпровського населення, що втікало від половців, на північний схід, і заснування міст, які за назвами нагадували ті, з яких вони прийшли, – Переяслав-Залеський, Володимир тощо. На противагу М. П. Погодіну М. С. Грушевський вважав спадкоємцем культури Київської Русі Галицько-Волинське князівство, натомість населення Московії, за його переконанням, сформувалося на базі угро-фінських етнічних елементів.

Особливе місце в українській історії та історіографії належить політичному діячу, просвітнику, філософу Михайлу Петровичу Драгоманову. Коло його наукових інтересів охоплювало історію Стародавнього Сходу, Греції та Риму, доби Реформації та Відродження. Багато років він провів у політичній еміграції. З 1877 р. під його керівництвом у Женеві працювала друкарня «Громада», що була єдиним центром видання літератури українською мовою. У своїх дослідженнях на основі історичного аналізу М. П. Драгоманов приходив до найважливішого висновку - національні проблеми українці можуть вирішити тільки разом з соціальними.

М. П. Драгоманов привертав увагу західноєвропейських вчених до української історії, він був членом Паризького етнографічного товариства, почесним членом Британського та багатьох інших наукових товариств.

Неперевершеним дослідником історії запорозького козацтва був Дмитро Іванович Яворницький. Збирати матеріали про Військо Запорозьке він почав ще студентом, а потім позаштатним стипендіатом при кафедрі російської історії Харківського університету. За це захоплення його звинуватили в сепаратизмі і

позбавили державної стипендії, а коли він спробував продовжити роботу в Петербурзі, як політично неблагонадійного за «пристрастие к истории Малороссии» заслали до Ташкента. Лише через кілька років Дмитро Іванович зміг захистити дисертацію, потім викладав у Москві, а з 1902 р. став завідувати краєзнавчим музеєм у Катеринославі (Дніпро). Д. І. Яворницький видав капітальну «Историю запорожских козаков», серію монографій про козацьких ватажків, популярні нариси, художні альбоми, зібрав найбагатшу колекцію пам'яток матеріальної культури козацької епохи. Наукову діяльність Д. І. Яворницький продовжував і після революції. Він писав: «.. козаки, які боролися з безліччю ворогів, за православну віру, за українську народність, ... козаки, які створили високохудожні думи, ... виступали носіями високої громадянськості і вражали сучасників своєю проникливістю, гідні того, щоб всі їх діяння були представлені у докладній, живій і художній історії».

Першою жінкою-професором історії не тільки в Україні, а й в усій Російській імперії стала Олександра Яківна Єфименко. Народилася вона в Архангельській губернії, тут закінчила гімназію та написала перші етнографічні статті. Вийшовши заміж за політичного засланця з Харкова П.С. Єфименка, вона разом з ним переїхала до Чернігова, потім до Полтави, Харкова. Головною темою її наукових праць стала історія України. О. Я. Єфименко зробила дуже багато для громадського визнання того факту, що історія України є самостійною наукою. У перші роки ХХ ст. приблизно одночасно з'являються «Нарис історії українського народу» М. Грушевського та «Історія українського народу» О. Єфименко - перші популярні підручники з української історії. Олександра Яківна трагічно загинула в 1918 р. під час бандитського нападу на хутір Любочка під Харковом, де вона жила.

Новий імпульс одержала українська *філософська думка*. У першій половині ХІХ ст. склалась Київська релігійно-філософська школа, представники якої (В. Карпов, О. Новицький, Й. Михневич, С. Гогоцький, П. Авсенєв, П. Юркевич та ін.) розглядають проблему співвідношення віри і знання, акцентують увагу на значенні почуттів, людських переживань у духовній діяльності людини. Проблеми взаємозв'язку мови і мислення

грунтовно досліджував О. Потебня, який, виходячи з ідей І. Канта та В. Гумбольта, вважав мову органом, що утворює думку. Філософію нової української національної ідеї розробляв Т. Зіньківський, вважаючи цю ідею запорукою «поступу й культури національних організмів». Проблемну тему «герой, особистість і народ, нація» досліджував І. Франко.

Професор Київського університету С. Гогоцький, професор Київської духовної академії П. Юркевич, М. Костомаров, П. Куліш розвивали науку про пов'язану з Богом «людину серця і почувань». Поряд з ідеалістичною філософією утверджувалися й матеріалістичні погляди, на цих позиціях стояли М. Максимович, М. Гулак і М. Драгоманов.

3 Особливості українського літературного процесу

Наприкінці XVII – на початку XIX ст., коли українська мова зберігалася тільки в усному мовленні, і пізніше - в умовах урядових заборон і переслідування - процес становлення української літературної мови набув особливого значення. 1820-30-ті рр. в літературі утверджується такий загальноєвропейський напрям як романтизм. Водночас він мав і суто українські риси. Головний герой-козак – мужній захисник батьківщини, народний співець, виразник дум і прагнень народу. Саме романтики зуміли утвердити в літературі українську мову, яка здатна передавати найтонші почуття і найскладніші думки.

Першим твором народною мовою, який почав процес її оформлення у сучасну літературну, стала «Енеїда» І. Котляревського. Пародія на поему Вергілія, де троянський герой Еней показаний козацьким ватажком, була опублікована у Петербурзі у 1798 р. Гумористичний і сатиричний тон творів І. Котляревського («Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник») був підхоплений іншими письменниками, передусім харківськими письменниками-романтиками. П. Гулак-Артемівський був ректором Харківського університету і писав вірші українською мовою. Є. Гребінка – автор популярних байок, який брав класичні сюжети і додавав їм виразного українського колориту. Пізніше Є. Гребінка переїхав до Петербурга, писав повісті російською мовою, був серед друзів молодого Т. Шевченка.

До харківського гуртка належав також Г. Квітка-Основ'яненко - основоположник української художньої прози. Його повісті різноманітні: одні - написані з гумором, другі - сентиментальні, треті - дають реалістичні картини (краща – «Сердешна Оксана»), інші просякнуті народними віруваннями і переказами («Конотопська відьма»). Г. Квітка-Основ'яненко перервав традицію використання української мови тільки в комічних жанрах.

Безумовно, переломною в становленні української літературної мови і суспільному визнанні української літератури стала творчість Тараса Григоровича Шевченка. Широко відомі основні віхи життєвого шляху Шевченка: народження в сім'ї кріпаків пана Енгельгарда, рання смерть батьків, робота «в наймах» і у пана козачком, переїзд до Петербурга, знайомство з земляком - художником І. Сошенком, викуп з неволі на гроші, виручені від продажу портрета В. Жуковського роботи К. Брюллова, навчання в Академії мистецтв, участь у Кирило-Мефодіївському товаристві, арешт і 10-літня рекрутчина з забороною писати і малювати, смерть незабаром після повернення з заслання. Перший «Кобзар» виходить у 1840 р. у Петербурзі, через рік – «Гайдамаки». Геніальний поет, Т. Шевченко вніс в українську літературу новий зміст: рішучий протест проти кріпацтва, захист свободи і гідності особистості, захоплення народними і національно-визвольними рухами, заклик до суспільної справедливості. Особистість і творчість Т. Шевченка - символ всієї української культури.

Суперечливість духовного життя України того часу відбилася у творчості письменника, лінгвіста, історика, публіциста Пантелеймона Олександровича Куліша. Прихильник культурно-національного відродження, П. Куліш болісно шукав шляхи до нього: від нелегального Кирило-Мефодіївського товариства до літературної діяльності в петербурзькій «Основі», від союзу з галицькою громадськістю до надій на польську допомогу. Величезним є значення його етнографічної збірки «Записки о Южной Руси», історичного роману «Чорна рада», тритомної історичної праці про національно-визвольну війну під керівництвом Б. Хмельницького «История отпадения Малороссии от Польши».

З'ясовуючи джерела, шляхи й характер формування української літератури, не можна оминати М. Гоголя, українське походження якого позначилося не лише на тематиці його творів, а й на всій системі його художнього мислення.

У руслі шевченківських традицій у 1850-1860-х рр. виступили тонкий лірик і майстерний байкар Леонід Глібов, який в алегоричній формі зображував безправ'я простих людей, свавілля і лицемірство поміщиків; творець оригінальних «співомовок» С. Руданський; автор першого в українській літературі соціально-психологічного роману «Люборацькі» А. Свидницький; буковинський поет і прозаїк О. Федькович.

Демократичний напрям в українській прозі розвивала Марко Вовчок (М. Віленська). Її збірка «Народні оповідання», повісті «Інститутка», «Кармелюк» приголомшують трагічною правдивістю картин кріпацького гніту, вражають образами простих людей. Російською мовою розповіді переклав І. Тургенєв. Т. Шевченко у вірші «Марку Вовчку» звертається до неї як до продовжувачки справи свого життя.

Доба панування критичного реалізму, який заявив про себе в 1870-80-х рр., відбилася у творчості Івана Нечуй-Левицького, Панаса Мирного та Івана Франка. Саме І. Нечуй-Левицький створив у вітчизняній літературі жанр соціально-побутової повісті. Письменник, який багато років працював учителем у школах і гімназіях практично по всій Україні, чудово знав всі шари українського суспільства: життя селян після ліквідації кріпацтва, побут робітників, проблеми взаємин інтелігенції і народу («Кайдашева сім'я», «Микола Джеря»).

П. Мирний (П.Я. Рудченко) підняв прозу до високого рівня художньої досконалості. Свідченням цього є роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», повісті «Лихі люди», «Лихо давнє і сьогочаснє», «Голодна воля», п'єса «Лимерівна», де відображується життя народу протягом майже всього ХІХ ст., особливо в післяреформений час. Новим для української літератури у творчості П. Мирного було те, що головна увага приділялася внутрішньому світу героїв, їх переживанням, мотивам вчинків, еволюції поглядів.

У 1870-ті рр. приходять до літератури І. Франко – поет, прозаїк, драматург, публіцист, історик та етнограф, політичний

діяч. Він так формулював своє кредо: «Як син селянина, вигодуваний твердим мужицьким хлібом, я відчував себе зобов'язаним віддати свою працю цьому простому народові». Своєму принципу І. Франко слідував і в літературно-видавничій діяльності (альманах «Друг» у Львові), і в політичній боротьбі (декілька разів був арештований за соціалістичні погляди, брав участь у заснуванні Української радикальної партії), але найбільш вражаюче і послідовно - у літературній творчості: ліричні збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», історична повість «Захар Беркут», гостросоціальний «Борислав сміється», поема «Мойсей», психологічна драма «Украдене щастя». І. Франко багато зробив для зближення літературного процесу в Західній і Східній Україні, розширення контактів з європейськими літераторами (був членом багатьох наукових товариств, перекладав Байрона, Гейне, Гете, визначних поетів і письменників різних часів і країн).

Яскравим явищем української літератури була творчість Лесі Українки (Л. Квітка-Косач). Вона розірвала коло традиційної самобутньої тематики, збагатила українську поезію, драматургію образами світової історії, глибокими художніми узагальненнями, картинами зіткнення філософських, етичних ідей. У її вихованні, освіті яскраво проявилися національні традиції, які склалися до 1870-х рр. Батько - учасник руху громад, друг М. Драгоманова, мати - письменниця Олена Пчілка. І. Франко писав, що після шевченківського «Поховайте та вставайте» Україна не чула такого сильного, гарячого поетичного слова. З разючою мужністю Л. Українка протистояла особистій трагедії - у дитинстві її спіткала важка, невиліковна тоді хвороба. Вимушена подовгу жити на Кавказі, в Єгипті, Італії, вона вивчала історію, культуру, традиції країн, куди привела її доля. Від лірики письменниця йде до поем («Давня казка», «Самсон», «Роберт Брюс»), і вінчають її творчість драматичні поеми («У катакомбах», «Касандра») і поетичні драми («Лісова пісня»).

У 1890-х рр. починається творчість Михайла Коцюбинського, який розвинув жанр психологічної новели і продовжив традицію соціальної повісті. Вже в ранніх своїх творах показує благородство простих трудівників, пробудження в них почуття власної гідності, їх прагнення до свободи.

У Східній Галичині народною мовою писали Микола Устиянович, Антін Могильницький, Ксенофонт Климкович, Рудольф Мох, Іван Гушалеви́ч, Сидір Воробкевич, що протистояли «москвофільським» тенденціям Богдана Дідицького та Івана Наумовича, які писали на «язичії». На романтичному захопленні народністю, оспівуванні славного минулого в поєднанні з клерикалізмом і «москвофільськими» мовно-культурницькими настановами виростала значна частина літературної продукції закарпатських «будителів» – Олександра Духновича, Олександра Павловича, згодом Анатолія Кралицького й Олександра Митрака. Але історично їм, особливо О. Духновичу, належить помітна роль у культурному пробудженні краю, у розвитку народної освіти.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поряд з реалізмом утверджується модернізм, під гаслами якого першим виступив у 1901 р. Микола Вороний.

4 Розвиток українського театру

До 1861 р. продовжував існувати кріпосний театр, і не тільки в садибах, але і в містах. У 1828 р. офіційно було заборонено купувати до театру кріпаків, але і після цього кріпосні актори продовжували входити до складу деяких театральних труп. Відомою була трупа акторів-кріпаків поміщика Гавриленка.

У 1789 р. театр був побудований у Харкові, але в ньому йшли тільки російські п'єси. Засновником українського професійного театру з повним правом вважається І. Котляревський. Він у 1810 р. разом з М. Щепкіним створив театральну трупу, для якої написав п'єси «Наталка-Полтавка» та «Москаль-чарівник». Вони ж зіграли ролі головних героїв: І. Котляревський - Возного, М. Щепкін - Виборного.

Продовжували свою діяльність вільні мандрівні трупи, на основі яких 1882 р. було сформовано майбутній *«Театр корифеїв»* – трупу М. Кропивницького. До неї ввійшли талановиті актори тодішнього театру - М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Затиркевич-Карпинська, М. Карпенко, Л. Квітка та ін. У 1885 р. трупа вже налічувала

близько 100 акторів і поділялася на дві: одна – під керівництвом М. Кропивницького, друга - М. Старицького. Було засновано нову систему організації - товариство на паях, яке колегіально вирішувало всі питання. Невдовзі починають діяти трупи М. Садовського, П. Саксаганського, І. Карпенка-Карого та ін. На початку ХХ ст. в Україні налічувалося близько 300 театральних колективів.

Над формуванням репертуару працювали кращі драматурги України. Вони боролися проти русифікаторства, порушували соціально значущі питання, формували шанобливе ставлення до української культури, торували нові шляхи розвитку сценічного мистецтва. Ставилися п'єси І. Котляревського; «Назар Стодоля» Т. Шевченка; понад 40 п'єс М. Кропивницького, серед яких «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж павук», «По ревізії», «Пошились у дурні» та ін.; інсценізовані обробки М. Старицького «За двома зайцями», «Сорочинський ярмарок», «Циганка Аза», «Різдвяна ніч» і його соціально-побутові драми «Не судилося», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці»; глибоко психологічні п'єси І. Карпенка-Карого «Наймичка», «Безталанна», сатиричні комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн», історичні драми «Бондарівна», «Сава Чалий» та ін.; драматичні твори І. Нечуя-Левицького «Маруся Богуславка», Панаса Мирного «Лимерівна», Б. Грінченка «Степовий гість» і «Ясні зорі», І. Франка «Украдене щастя», «Учитель» і «Кам'яна душа».

Багато з цих п'єс не сходять зі сцени й сьогодні. Творчі досягнення корифеїв українського театру є провідними в сучасному театральному мистецтві.

5 Образотворче мистецтво

Якщо в літературі і театрі сама мова визначала національний образ, то в таких сферах, як образотворче мистецтво, архітектура, скульптура, вироблення національних форм було складнішим. Так, у східноукраїнських землях можна говорити про певну українсько-російську єдність в образотворчому мистецтві. Протягом майже всього ХІХ ст. в Російській імперії головним центром освіти була Академія

мистецтв у Петербурзі. Можна навести безліч прикладів переплетіння творчості і доль українських і російських художників.

Василь Тропінін залишався кріпаком, навіть вже будучи відомим художником. Він багато років жив і працював у Подільському маєтку своїх добродіїв. Саме тут відбулось становлення майстра, він детально знайомився з іконописною традицією. Тропінін говорив, що Україна замінила йому Академію. Він пише безліч портретів («Дівчина з Поділля», «Хлопчик з сокирою», «Весілля в селі Кукавці», «Українець», «Портрет подільського селянина»), демократизм і реалізм яких були новаторськими. Після звільнення Тропінін жив у Москві. Знаменитий портрет О. С. Пушкіна його роботи.

Іван Сошенко, який залишився після Академії в Петербурзі, у своїй творчості не забував Україну (наприклад, «Продаж сіна на Дніпрі», «Ріка Рось біля Білої Церкви», «Хлопчики-рибалки»).

Загалом у живописі початку XIX ст. переважаючим художнім стилем був романтизм. Багатьох художників цього напрямку приваблювала Україна – «нова Італія», як її називали. З'явилися і художники, для яких поїздки сюди не були просто даниною моді. Українській темі присвятив свою творчість Василь Штернберг, який працював у портретному, побутовому і пейзажному жанрах. Його увагу приваблюють такі сцени, як переправа на поромі через Дніпро, ярмарок і весілля. Його картинам властива описовість, що зближує їх зі стилістикою літератури того часу. Слід зазначити, що В. Штернберг товаришував з Т. Шевченком, йому належить художнє оформлення «Кобзаря».

Одним з кращих представників малярства був сам Т. Шевченко. Він одним із перших змальовував життя і побут селянства («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» тощо). Особливо виділяється реалізмом «Судня рада». Різнобічний талант Т. Шевченка досяг академічних висот і в художній графіці (серія «Мальовнича Україна» тощо) - у 1860 р. йому було присвоєно звання академіка гравюри Петербурзької академії мистецтв.

Новаторською для пейзажу стала творчість Архипа Куїнджі, який народився поблизу Маріуполя. Перша ж виставлена ним

картина – «Ніч на Дніпрі» - викликала в Петербурзі сенсацію. Художник володів тонким мистецтвом передавати на полотні світло, повітря.

Великим мариністом був Іван Айвазовський, який значну частину життя прожив у рідній Феодосії. У його живописі звучала й українська тема: «Очерети на Дніпрі поблизу містечка Олешки», «Весілля на Україні» тощо.

Головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст. - рух до реалізму - з найбільшою силою прозвучала у творчості членів «Товариства пересувних художніх виставок». Найвідоміший живописний портрет Т. Шевченка написаний ініціатором створення та ідейним керівником товариства передвижників Іваном Крамським. Ідея правдивого відображення життя народу, критика несправедливості була співзвучна українському мистецтву. Багато художників-передвижників були родом з України: Микола Ге, Олександр Литовченко, Микола Ярошенко. М. Ге написав чудовий портрет свого друга - історика М. Костомарова. Тематика творів зближує з передвижниками художника Костянтина Трутовського («Бандурист», «Український ярмарок», «Шевченко над Дніпром»).

Родом з-під Чугуєва був великий російський художник-реаліст Ілля Рєпін. Він часто приїжджав на батьківщину, не раз гостював у маєтку Качанівка українських меценатів Тарновських. У свій час тут не раз бував і Шевченко, у цій сім'ї збереглося безліч рукописів поета. У Качанівці Рєпін створив перші етюди до знаменитої картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану». Художник скористався рядом порад українського історика Д. Яворницького, який передав йому деякі речі козацьких часів, текст самого листа, позував для фігури писаря.

Поєднання мистецтва з усвідомленою національною ідеологією вперше відбувається у творчості Сергія Васильківського. Випускник Петербурзької Академії, він повернувся з тривалої зарубіжної поїздки, маючи прекрасний професійний рівень. Свою майстерність він повністю віддав Україні: писав пейзажі Подніпров'я, Поділля, Слобожанщини, архітектурні пам'ятники, жанрові картини, історичні полотна («Козаки в степу», «Козача левада», портрет Т. Шевченка).

Одночасно він вивчав і збирав пам'ятки старовинного українського мистецтва. У 1900 р. Васильківський спільно з художником-баталістом Миколою Самокишем створив альбом «З української старовини», коментарі до акварелей С. Васильківського написав історик Д. Яворницький. Визнанням художньої, наукової цінності альбому є його перевидання в наші дні. Свою історичну колекцію і багато картин С. Васильківський залишив рідному Харкову.

Видатним майстром психологічного портрета був Олександр Мурашко, з-під пензля якого вийшли такі відомі полотна, як «Портрет художника Миколи Петрова», «Дівчина в червоному капелюшку», «Похорон кошового», «Портрет Ольги Нестерової», «Парижанки. Біля кафе», «Дівчинка з собакою», «Старий вчитель. Портрет Миколи Мурашка», «За п'яльцями. Портрет Єлени Прахової» та ін. Талант О. Мурашка сформувався значною мірою під впливом І. Рєпіна, студентом майстерні якого він був. Під час перебування у Франції О. Мурашко намагається використовувати прийоми стилю модерн – у композиції, формотворенні кольорових мас і лінійних ритмів. Після повернення до Петербурга він написав картину «Карусель» (1906 р.), яка принесла йому світове визнання. На Х Мюнхенській виставці картина отримала золоту медаль і була придбана для Музею образотворчих мистецтв Будапешта. Українського митця запрошували на виставки до багатьох європейських міст. Завдяки О. Мурашку українське мистецтво вийшло зі стану вузько національного, провінційного.

Видатним майстром побутового жанру був Микола Пимоненко. Більшість його робіт, написаних на теми селянського життя, вирізняються емоційністю і живописною майстерністю – це «Святочні ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Свати», «Жнива», «По воду», «Ярмарок» та ін. М. Пимоненко заснував у Києві художню школу, він є автором понад 700 картин і малюнків. Йому вдалося одному з перших у вітчизняному малярстві поєднати побутовий жанр і поетичний пейзаж.

Наприкінці ХІХ ст. розвивається граверне мистецтво (малюнок або напис наноситься на поверхню твердих матеріалів за допомогою спеціальних інструментів або хімічних речовин).

Традиції Шевченка в цьому плані продовжують Костянтин Трутовський, Лев Жемчужников, Іван Соколов та Опанас Сластіон.

З винайденням у 1890-х рр. цинкографії, тобто фотомеханічного способу виготовлення кліше (форма, призначена для високого друку), граверне мистецтво частково занепадає і знову відроджується в перші десятиліття ХХ ст.

У другій половині ХІХ ст. в західноукраїнському малярстві, зокрема у працях Антона Манастирського, Осипа Куриласа, Олекси Новаківського, Івана Труша та ін., утверджується реалістичний та імпресіоністський напрями. Імпресіонізм, коли митець прагне відтворити найтонші відчуття, переживання і скороминучі враження, пробивається у творах Григорія Дядченка, Фотія Красицького. Творцями імпресіоністського пейзажу стали І. Труш і Микола Бурачек, у душі символічного імпресіонізму працював О. Новаківський. Розвивався і монументалізм, що вражає своїми розмірами і величчю та включає архітектурні та скульптурні монументи, настінні розписи, мозаїку тощо. Засновником школи монументалістів був галичанин Михайло Бойчук.

Засновником нової української графіки став Георгій Нарбут. Графіка – це вид образотворчого мистецтва, основним зображувальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пером, пензлем, вуглиною або відтиснутий на папері зі спеціальної форми.

6 Архітектура

В архітектурі в ХІХ ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль - *класицизм*. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення. Класицизм як художній стиль і напрямок в архітектурі виник у європейському мистецтві наприкінці ХVІІ – на початку ХІХ ст. У його основу покладено ідеї раціоналізму, суворих канонів, відкидання індивідуальних ознак, монументальності. Естетика класицизму пов'язана з античним мистецтвом. Основою архітектури класицизму є пропорційні форми, симетричність композиції, стриманість декоративного оздоблення.

Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

У цей час активно забудовуються нові міста на півдні України і в Криму - Маріуполь, Олександрівськ (Запоріжжя), Катеринослав (Дніпро), Миколаїв, Одеса. В Одесі за проектом петербурзького архітектора Тома де Томона в 1809 р. було споруджено оперний театр.

Одночасно відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Подніпров'я. Архітектурний стиль Києва визначався відомим архітектором Андрієм Меленським. За його проектом споруджено пам'ятник на Чесць повернення Києву Магдебурзького права, церква на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, який постраждав від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом Вікентія Беретті зведена будівля Київського університету. Упорядковуються такі міста, як Харків, Полтава.

У Харкові в стилі класицизму збудовано дім губернатора (1776 р., архітектори М. Тіхмєньов, Петро Ярославський), зараз там знаходиться Інженерно-педагогічна академія; навчальний корпус університету зі Свято-Антонієвою церквою, актовою залою, бібліотекою та обсерваторією (збудований за проектом архітекторів Євгена Васильєва та І. Валетта), нині – Український культурний центр. Органічним завершенням цього ансамблю є дзвіниця Успенського собору, збудована за проектом архітектора Є. Васильєва в 1821-33 р. в стилі руського ампіру. До класичного стилю належить також Архієрейський дім на території Свято-Покровського монастиря, зведений у 1820-26 рр. за проектом Є. Васильєва; будинки на вул. Кооперативній, 26 (архітектор Андрій Тон, 1840 р.); вул. Чернишевського, 14 (архітектори П. Ярославський, В. Лобачевський, початок ХІХ ст.); вул. Дмитрівська, 14 (архітектори П. Ярославський, кінець ХVІІІ -початок ХІХ ст.); колишня садиба Сабурова, нині – корпус лікарні № 15 (архітектор П. Ярославський, кінець ХVІІІ-початок ХІХ ст.).

Стиль *модерн* з'являється в європейському мистецтві наприкінці XIX – на початку XX ст. У різних країнах прийнято свої назви цього стилю: в Англії – «модерн стайл», у США – «Тиффані стайл» (від імені Люїса Комфорта Тиффані), у Франції – «ар нуво», у Німеччині – «югендстиль», в Австрії – «стиль Сециссион», в Італії – «стиль ліберті», в Іспанії – «модернізм». Найбільш яскраво він проявився в архітектурі. У будинках, зведених у цьому стилі, неможливо відділити конструктивні та декоративні елементи. Визначальним була побудова внутрішнього простору приміщень, що позначалось в організації зовнішніх форм. Фасади будинків мають динамічні, плавні форми, майже нема прямих кутів, багато скульптурних прикрас. Стиль модерн передбачав єдність стилю архітектури, внутрішнього дизайну та інтер'єру. У Харкові в стилі модерн збудовано колишній Торговий дім по вул. Полтавський шлях, 57 (архітектор Юлій Цауне, 1906 р.), «Жирандовська мануфактура» по вул. Університетській, 10 (архітектор Володимир Покровський, 1912 р.); колишні доходні дома Ліорніце по вул. Сумській, 26 і 6 (архітектор Олександр Гінзбург, початок XX ст.).

У другій половині XIX ст. стильова єдність класицизму руйнується. Складна епоха утвердження капіталізму відбилася і в архітектурі: з'являються нові матеріали, нові замовники. Складається напрям, який отримав назву *еклектика* (змішування). У київських фасадах того часу можна побачити і готику, і Ренесанс, і романський стиль, багато будівель у «цегельному стилі» (головна прикраса - нетинькована цегельна кладка). Пошук все більшої різноманітності викликав інтерес і до візантійсько-російських традицій. Вони чітко простежуються в будові найбільшого в Києві кафедрального Володимирського собору, який споруджувався понад 20 років (1862-1886) за проектами І. Штрома, П. Спарро, А. Беретті. Участь у розписах собора В. Васнецова, М. Врубеля зробило собор видатним явищем у монументальному образотворчому мистецтві.

Першим проектом у власне українському стилі вважають прийнятий у 1903 р. проект будівлі Полтавського земства архітектора Василя Кричевського. Розписи цієї будівлі виконав художник Васильківський.

У харківській архітектурі представлені й інші неостилі: *еклектика* (будинок духовного училища, нині – Академія культури, Бурсацький спуск, 4; будівля 1-го реального училища по Московському проспекту, 45, нині – Технічний університет сільського господарства, архітектор К. Толкунов, 1887 р.; церква Пантелеймона-Цілителя по вул. Клочківській, 94, архітектор Ф. Данилов, 1898 р.; головний корпус Національної Політехнічної академії, колишній корпус Технологічного інституту, архітектор М. Ловцов, 1890 р.), *неоренесанс* (колишній гуртожиток студентів університету, нині – Музей природи по вул. Трінклера, 8, архітектор В. Величко; житловий будинок по вул. Сумській, 2, зараз – ресторан «Пузата хата», архітектор Б. Михайловський, кінець ХІХ ст.; драматичний театр на Театральній площі), *псевдоготичний* стиль (римо-католицька церква Успіння Пречистої Діви Марії на вул. Гоголя, 8, архітектор Б. Михайловський, 1891 р.) тощо.

Майстерність і талант українського народу виявилися у створенні палацово-паркових ансамблів. Їх автори, як правило, нам невідомі. Народні майстри створили видатні шедеври архітектурного зодчества: палац Розумовського в Батурині в живописній місцевості над Сеймом, палац Галагана в Сокирницях на Чернігівщині, до якого прилягає лісопарк площею 600 десятин, парк “Олександрія” на березі Росі в Білій Церкві, знаменита “Софіївка” в Умані, де руками кріпаків, без використання якої-небудь техніки були насипані гори, викопані ставки.

7 Національні культурні організації і рухи

Паралельно з розвитком літературного процесу і мистецтва зі становленням української інтелігенції в її середовищі виникають різні національно-культурні організації і рухи. Їх створення відбувалося за несприятливих політичних обставин, вимагало особистої мужності, твердості.

Перша в українській історії національно-культурна організація виникла в 1833 р. у Львові. Це був нелегальний гурток, який організували Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький, які вчилися в духовній семінарії. Їх

символічно назвали «Руською трійцею» (русинами називали західних українців). Той, хто вступав у гурток, давав клятву утверджувати права рідної мови, перекладати слов'янських авторів, робити все для воскресіння українського народу до нового життя. Вищим досягненням гуртка стала публікація в 1837 р. альманаху «Русалка Дністровая». У нього увійшли «Передмова» М. Шашкевича з закликом до відродження української літератури в Галичині, добірка народних пісень, перекази.

У 1840-ті рр. центр українського культурного життя знаходився у Східній Україні. У Києві в 1845 р. виникає нелегальне Кирило-Мефодіївське братство - політична національна організація, перша в історії України. Створюють її видатні діячі вітчизняної культури М. Гулак, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський, Т. Шевченко. Мета товариства підкреслена назвою - слов'янська єдність, створення федерації слов'янських демократичних республік. Ідеї організації - рівність людей, необхідність знищення кріпацтва - пронизували творчість його організаторів. Розгром братства в 1847 р. негативно позначився на всьому розвитку української культури, а традиція політичної боротьби була перервана аж до 90-х рр. ХІХ ст.

У 1859 р. студентами і молодими викладачами Київського університету створюється напівлегальна культурно-просвітницька організація «Громада». Своєю мету вони бачили в просвіті народної маси, для чого організовувалися безкоштовні недільні школи, видавалися дешеві книги. Була створена Тимчасова педагогічна школа, де готували вчителів для сільських шкіл. Всі викладачі працювали в ній безкоштовно. У київській «Громаді» брали участь М. Драгоманов, П. Чубинський - етнограф, поет, автор слів гімну «Ще не вмерла Україна». Подібні громади виникли в багатьох містах.

Ідейний центр «громадівського» руху з'явився в Петербурзі. Сюди в кінці 1850-х рр. після заслання повернулися кирило-мефодіївці. В. Білозерський домігся дозволу і на гроші меценатів у 1861 р. почав видавати перший регулярний український літературний і суспільний журнал «Основа». У ньому співробітничали Костомаров, Куліш, Драгоманов, публікується спадщина Шевченка. У цей час зав'язуються тісні контакти з

передовою російською громадськістю. Навіть з боку уряду робляться деякі ліберальні кроки: Кулішу доручають перекласти українською мовою закони про скасування кріпацтва, за державний рахунок видаються українські підручники.

Ситуація кардинально змінюється в 1863 р. після антиросійського повстання в Польщі. Український національно-культурний рух жорстоко придушується. Прокотилася хвиля арештів, Полтавська і Чернігівська громади були повністю розгромлені, журнал «Основа» закритий. Особливою непримиренністю відрізнялася позиція міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва. Він підписує сумно відомий указ, що забороняє друкувати українською мовою навчальну, наукову і релігійну літературу на тій підставі, що «никакого особенного малоросійського язика не было, нет и быть не может».

Після нетривалого «перепочинку» на початку 1870-х рр., впровадженого активізацією історичної науки і літератури, антиукраїнська політика була продовжена. У 1876 р. в місті Емсе царем Олександром II був підписаний указ, яким заборонялося друкувати і ввозити в межі імперії книги українською мовою, ставити спектаклі і навіть писати тексти до музичних нот українською. Однозначної заборони української художньої літератури «малоросійською» мовою не було, але цензура таких книг не пропускала, навіть з російських творів викреслювалися українські слова.

Імперська великоросійська політика призвела до того, що український центр у 1860-70-ті рр. перемістився в Західну Україну. В Австро-Угорщині після революції 1848 р. формально нерівність української мови було усунено. З 1868 р. свою історію веде товариство «Просвіта», що займалося виданням книг, журналів українською мовою.

Багато відомих діячів української культури переїжджають зі Східної України в Західну. У Львівському університеті активно працює М. Грушевський. Часто буває тут П. Куліш. З Женеви підтримує зв'язок М. Драгоманов. З'являються свої лідери, передусім І. Франко. У 1873 р. у Львові засновується згадане вище «Літературне товариство ім. Шевченка», перетворене в 1892 р. в наукове. У 1890-ті рр. воно видає солідне періодичне видання – «Літературно-науковий вісник», що розповсюджувався і на Заході, і на Сході України.

8 Музейна справа в Україні

Музеї як такі почали з'являтися у першій половині XIX ст. Це були переважно археологічні та історико-красознавчі музеї: Миколаївський (1806 р.), Феодосійський (1811 р.), Одеський (1825 р.), Керченський (1826 р.), старожитностей при Київському університеті (1835 р.) та ін.

У 1890 р. було відкрито Херсонський музей старовини, а в 1892 р. - Херсонський, до експозиції якого увійшли матеріали розкопок античного та середньовічного міста Херсонеса Таврійського. У 1890-ті рр. почали працювати історичний музей у Львові (1893 р.), Архівної комісії в Чернігові (1897 р.), української старовини В. Тарнавського (1901 р.). Найбільшим за обсягом і експозицією був природничий музей у Полтаві (1891 р.). У Севастополі 1869 р. відкрито музей Чорноморського флоту, який з 1905 р. переорієнтувався на тематику музею героїчної оборони міста.

На базі приватних колекцій творів мистецтва наприкінці XIX - початку XX ст. було сформовано перший в Україні міський музей образотворчого мистецтва в Харкові (1886 р.), музеї в Києві (1889 р.), Одесі (1899 р.), картинну галерею І. Айвазовського у Феодосії (1880 р.), а також музеї в Миколаєві та Катеринославі.

У Львові в 1874 р. відкрито перший міський промисловий музей, у 1895 р. - етнографічний музей Наукового товариства ім. Т. Шевченка, у 1907 р. - Народний музей. Усього до 1917 р. в Україні налічувалося 36 музеїв.

Висновки

У період кінця XVIII – XIX ст. українська культура перебувала в колоніальній залежності від російської та австро-угорської імперій, до складу яких входили етнічні українські землі. Наприкінці XVIII ст. на східноукраїнських землях розпочався процес національного відродження, що спирався передусім на традиції козацько-гетьманської доби. У другій половині XIX ст. відбулася трансформація суто культурницького руху в рух національно-визвольний, завданням якого стало

вирішення широкого спектра соціально-економічних і політичних проблем – від повалення самодержавства та скасування кріпацтва до створення інфраструктури української культури.

Наприкінці XVIII, у XIX ст., особливо в другій його половині, активізувався культуротворчий потенціал українського народу шляхом створення духовних цінностей у царині літератури, мови, мистецтва, науки, освіти, зберігалась і поширювалась духовна спадщина через діяльність культурно-освітніх товариств, бібліотек, музеїв. Інтенсивно відбувався процес формування інфраструктури української культури, об'єднання духовних зусиль національної еліти східно- і західноукраїнських земель, зростання національної свідомості українського народу. На початку XX ст. головним здобутком розвитку української культури можна вважати утвердження етнокультурної достатності, що створило підґрунтя для становлення української державності в роки національно-визвольних рухів 1917-1920 рр.

Питання для самоконтролю

1 Якою була «культурна політика» царського уряду в Україні на рубежі XIX – XX ст.?

2 Якими були особливості мовної та культурної політики австрійського уряду на західноукраїнських землях?

3 Коли були засновані університети в Києві та Харкові. З'ясуйте їх роль для розвитку освіти і науки в Україні.

4 З'ясуйте просвітницьку та культурно-популяризаторську діяльність Кирило-Мефодіївського братства.

5 Коли і де почав виходити перший український суспільно-політичного, літературно-мистецький і науково-літературний журнал «Основа»?

6 Якою була роль «Просвіти» у культурно-освітньому русі України?

7 Назвіть найвідоміших тогочасних українських дослідників у сфері історії, етнографії, фольклористики, мовознавства.

8 Коли, де і з якою метою було створено наукове товариство ім. Тараса Шевченка? Хто його очолював?

9 Хто входив до складу «Руської трійці»? Охарактеризуйте діяльність «Руської трійці».

10 Коли починається формування української літературної мови? З творами яких авторів пов'язують цей процес?

11 Хто входив до складу харківського гуртка? До яких літературних стилів можна віднести написані ними твори?

12 Дайте коротку характеристику літературної творчості Т. Шевченка. Назвіть найбільш відомі його твори.

13 Дайте коротку характеристику творчості Т. Шевченка – художника.

14 З'ясуйте поняття «класицизм». Назвіть його прояви в українському мистецтві та літературі.

15 Назвіть письменників, які започаткували революційно-демократичний і соціально-побутовий жанри в українській літературі.

16 Дайте коротку характеристику літературної творчості І. Франка. Назвіть його найвідоміші прозові, драматичні, поетичні твори.

17 Дайте коротку характеристику літературної творчості Л. Українки. Назвіть найбільш відомі її твори.

18 Коли і де виник український театр?

19 З творчістю яких українських письменників пов'язане становлення українського театру?

20 Назвіть найвідоміших українських драматургів другої половини ХІХ ст. і їх твори.

21 Охарактеризуйте стилістичні особливості в архітектурі другої половини ХІХ ст.

22 Назвіть українських художників, що навчалися у Санкт-Петербурзькій академії мистецтв. Який художній стиль переважав у їх творчості?

23 Якою була головна тенденція образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст.? Назвіть художників – членів «Товариства пересувних художніх виставок».

24 Як перехід від бароко до класицизму позначився на плануванні міст?

25 Які споруди в класичному стилі були зведені у Харкові? Назвіть імена відомих Харківських архітекторів ХІХ ст.

26 У другій половині стильова єдність класицизму руйнується. Які стилі приходять йому на зміну? Назвіть споруди, зведені в кожному з них.

27 Які палацево-паркові ансамблі були створені в Україні в ХІХ ст.?

28 Коли і де в Україні виникають перші музеї?

Список літератури

1 Бокань В. А., Польовий Л. П. Історія української культури: Навч. посібник. – 3-тє вид., стереот. – К., 2002.

2 Висоцький О. Ю. Історія української культури: Навч. посібник. — Дніпропетровськ, 2009.

3 Гнідан О. Д. Історія української літератури кінця ХІХ – початку ХХ ст.: у 2 кн. – К., 2006. – Кн. 2.

4 Говдя П. Українське мистецтво другої половини ХІХ — початку ХХ ст. - К., 1964.

5 Греченко В. А., Чорній І. В., Кушнерук В. А., Режко В. А. Історія світової та української культури. - К., 2000.

6 Денисов Я. Я., Макаруч О. Г. Українська та зарубіжна культура: Навч.-метод. посібник. – Львів, 2004.

7 Затенацький Я. П. Українське мистецтво першої половини ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1964.

8 Історія української архітектури / Ред. В. І. Тимофієнко. – К., 2003.

9 Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. - К., 1994.

10 Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник. - К., 1999.

11 Історія української та зарубіжної культури: Навч. посібник / За ред. С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. - К., 2002.

12 Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: Навч. посібник. – Львів, 2005.

13 Лобановський Б. Б., Говдя П. І. Українське мистецтво другої половини ХІХ ст. – поч. ХХ ст. – К., 1989.

14 Нариси з історії українського мистецтва. — К., 1984.

15 Перегуда Є. В., Панібудьласка В. Ф., Тороп А. В. та ін. Історія української культури: Навч. посібник. – К., 2010.

16 Попович М. В. Нарис історії культури України. - 2-е вид., випр. - К., 2001.

17 Семчишин М. Тисяча років української культури. — Львів, 1993.

18 Степовик Д. В. Українське мистецтво першої половини. ХІХ ст. — К., 1982.

19 Тарас Шевченко. Живопис, графіка: Альбом / Авт.-упор. Д. В. Степовик. — К., 1984.

20 Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ — початку ХІХ ст. // Україна. Наука. Культура. — К., 1991. — Вип. 25.

21 Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже ХІХ–ХХ веков. — К., 1988.